

نهادهای صوفیه در بیت‌المقدس مملوکی و کارکردهای اجتماعی و فرهنگی آنها^۱

بتول شیخ

دانشجوی دکتری رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

معصومعلی پنجه^۲

استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

فهیمة مخبر دزفولی

دانشیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

چکیده

این مقاله به بررسی چگونگی شکل‌گیری و گسترش سه نهاد اصلی صوفیه، خانقاه، رباط و زاویه در بیت‌المقدس دوره مملوکی پرداخته و این پرسش پی‌گرفته شده که کارکرد این نهادها در حیات اجتماعی و فرهنگی این شهر چه بوده است. بنابر یافته‌های این پژوهش در این دوره ۳۰ نهاد صوفیانه، شامل هفت خانقاه، شش رباط و ۱۷ زاویه در بیت‌المقدس بنیاد نهاده شد. بانیان خانقاه‌ها و رباط‌ها عمدتاً سلاطین و امیران مملوکی بودند، اما زاویه‌ها را معمولاً خود مشایخ صوفیه بنیاد می‌کردند. این نهادها افزون بر کارکردهای آموزشی و تربیتی، اقامتگاهی و مهمان‌پذیری کارکردهای کلان اجتماعی و فرهنگی نیز داشتند. از جمله این کارکردها مشروعیت‌بخشی به حکومت و سلاطین مملوکی بود؛ فرمانروایان مملوکی به عنوان بانیان اصلی و تامین‌کنندگان مالی این سه نهاد از آنها برای تحکیم و تقویت پایه‌های دینی سلطنت خویش بهره می‌گرفتند. شکل‌گیری و گسترش نهادهای صوفیه در این دوره همچنین یکی از عامل‌های مهم در بازبانی هویت اسلامی بیت‌المقدس و اسلامی‌شدن این شهر بود.

کلیدواژه‌ها

بیت‌المقدس مملوکی، نهادهای صوفیه، خانقاه، رباط، زاویه

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۲۰

۲. پست الکترونیک (مسئول مکاتبات): panjeh@srbiau.ac.ir

مقدمه

شهر بَیت المُقَدَّس در عصر ممالیک (۶۴۸-۹۲۳ هـ) دستخوش دگرگونی‌های عمیقی شد. در نیمه دوم سده هفتم هجری، ممالیک با شکست مغولان، بیرون راندن صلیبیان و سرکوب رقیبان محلی، ثبات و آرامش را به شام برگرداندند. در آغاز دوره مملوکی بیت المقدس به لحاظ سیاسی و اداری ذیل نایب السلطنه دمشق بود، اما اندکی بعد به عنوان نیابت بیت المقدس مستقل شد و نایب آنجا مستقیماً از سوی سلطان مملوکی منصوب می‌گردید. در این دوره ویرانی‌های عصر صلیبی بازسازی شد و شهر گسترش یافت. بیت المقدس مملوکی در عرصه اجتماعی و فرهنگی نیز شاهد تکاپو و پویایی بسیاری بود. رشد و گسترش نهادهای آموزشی و مذهبی شهر را به یکی از کانون‌های اصلی فرهنگی و علمی جهان اسلام در آن روزگار و یکی از مقاصد عمده دانشوران مسلمان بدل ساخت. این مقاله ضمن واکاوی چگونگی شکل‌گیری و گسترش سه نهاد اصلی صوفیه، خانقاه، رباط و زاویه در شهر بیت المقدس، به این پرسش پاسخ خواهد داد که کارکرد این نهادها در حیات اجتماعی و فرهنگی این شهر چه بود؟

۱) خانقاه‌ها

خانقاه جایگاهی بود که صوفیان در آن گرد می‌آمدند یا برای مدتی در آن مقیم می‌شدند و با نظارت شیخ خانقاه به عبادت، خلوت نشینی و تزکیه نفس می‌پرداختند. نخستین خانقاه‌ها در جهان اسلام در سده چهارم هجری پدیدار گشتند و در سرتاسر دوره میانه بر شمار آنها افزوده شد.^۱ در خانقاه‌ها معمولاً چندین اتاق وجود داشت و در کنار آن تالاری برای اجتماع (جماعتخانه) و نماز خواندن (مصلا). همچنین خانقاه‌ها معمولاً حیاط یا صحنی داشتند که در دو طرف آن رواق‌هایی ساخته شده بود و در این رواق‌ها اتاق‌های (خلوت، طباق، طبقه) صوفیان جای داشت.^۲

نیمه دوم سده ششم هجری آغازگاه پیوند بین خانقاه‌های صوفیان با سلاطین و امیران مصر و شام بود. با پایه‌گذاری خانقاه‌ها در مصر و شام در دوره ایوبیان، روزگار احیای اسلام

۱. برای مطالعه درباره شکل‌گیری و گسترش نهاد خانقاه نک. عدلی، محمدرضا، «علل گسترش جماعت‌های اولیه صوفیان و شکل‌گیری خانقاه‌ها»، *ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*، س ۹، ش ۳۰، بهار ۱۳۹۳، صص ۹۳-۱۱۳؛ همان، «خانقاه»، *دایرة المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۲۱، نسخه اینترنتی

<https://www.cgie.org.ir/fa/article/>

۲. همانجاها.

سَنی به عنوان مذهب رسمی مصر و شام، آغاز شد. صلاح‌الدین ایوبی بنیانگذار سلسله ایوبیان اولین خانقاه، سعید السعدا یا صلاحیه، را در سال ۵۶۹ هـ در قاهره پایه‌گذاری کرد.^۱ در این زمان بَیتُ الْمُقَدَّس در اشغال صلیبان بود.

نخستین خانقاه بیت‌المقدس خانقاه صلاحیه بود که آن را نیز صلاح‌الدین ایوبی دو سال پس از بازپس‌گیری شهر از صلیبیان (۵۸۳ هـ) در ۵۸۵ هـ در کنار مدرسه صلاحیه بنیاد نهاد. موقوفات این خانقاه شامل آسیاب و حمام و زمین‌هایی در روستای صورباهر و بیت - صفافا بود.^۲ در دوره ممالیک این بنا دستخوش تغییراتی شد از جمله در ۷۴۱ هـ عیسی بن احمد غانم محرابی در مسجد این خانقاه احداث کرد و اصلاحاتی دیگر نیز به انجام رساند. همچنین در ۸۲۰ هـ برهان‌الدین بن غانم مناره دیگری بر این بنا افزود. تعیین شیخ خانقاه صلاحیه به سبب نقش مهم این خانقاه در حیات اجتماعی و فرهنگی شهر به صورت مستقیم از سوی سلطان انجام می‌گرفت. بیش از همه خاندان حجازی بنی‌غانم و خاندان ابن‌جماعه بر این خانقاه و امور آن تسلط داشتند.^۳ افزون بر صلاحیه، در دوره مملوکی هفت خانقاه دیگر در بیت‌المقدس پایه‌گذاری شد. کریمیه؛ تنکزیه؛ فخریه؛ موصلیه؛ باسطیه؛ اسعدیه. این خانقاه‌ها را معمولاً سلاطین و امیران بنیاد می‌نهادند و موقوفاتی را هم بدان‌ها اختصاص می‌دادند.

به وارونه آن «صاحب‌دل» حکایت سعدی در گلستان (باب دوم در اخلاق درویشان) که ناگزیر میان دوگانه مدرسه و خانقاه دست به انتخاب زد و «به مدرسه آمد ز خانقاه»، در دوره ممالیک مدرسه و خانقاه با هم سازگار شدند و شمار زیادی «مدرسه-خانقاه» پدیدار گشتند. در بیت‌المقدس مملوکی چندین مدرسه - خانقاه بنیاد نهاده شد. از آن جمله است خانقاه دواداریه که علم‌الدین سنجر در سال ۶۹۵ هـ در باب العتم و در کنار مدرسه دواداریه

۱. درباره این خانقاه و دیگر خانقاه‌های مصر در دوره ایوبی و ممالیک بحری نک. عبیر عنایت، سعید، «خانقاهات مصر حتی نهایه عصر الممالیک البحریه ۶۴۸-۷۸۴ هـ / ۱۲۵۰-۱۳۸۲ م»، «الاستاذ، العدد ۲۰۳، ۱۴۳۳ق، صص ۱۴۵۵-۱۴۸۵.

۲. مجیرالدین حنبلی، عبدالرحمن بن محمد، الانس الجلیل بتاريخ القدس و الخلیل، به‌کوشش محمود عوده الکعابنه، الخلیل و عمان، مکتبه دندیس، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۴۷؛ اصفهانی، عمادالدین، الفتح القسی فی الفتح القسی، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۳۱۹؛ عسلی، کامل جمیل، معاهد العلم فی بیت المقدس، عمان، جمعیه عمال المطابع التعاونیه، ۱۴۰۱ق، ص ۳۳۱؛ عارف، عارف، المفصل فی تاریخ القدس، قدس، مکتبه الاندلس، ۱۴۲۰ق، ص ۱۷۹.

۳. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، صص ۳۰۸-۳۸۱.

ساخت و به ۳۰ نفر از افراد طایفه متصوفه شامل عرب‌ها و عجم‌ها اختصاص داد. اداره و تدریس در این خانقاه بر عهده بزرگانی چون فرزندان شیخ قاضی شرف‌الدین المهندس بود که بر موقوفات، مدرسان و نگهبانان این خانقاه نیز نظارت داشتند.^۱ همچنین خانقاه کریمیه که ملحق به مدرسه کریمیه بود را کریم‌الدین بن عبدالکریم بن معلم هبه‌الله در سال ۷۱۸ هـ بنیان نهاد. ابن بطوطه هشت سال بعد از آنجا بازدید کرده و در آنجا با شیخ ابو عبدالله ابن مثبت الغرناطی دیدار کرده است.^۲ خانقاه تنکزیه نیز بخشی از مدرسه تنکزیه بود که توسط امیر تنکز الناصری نائب الشام در سال ۷۲۹ هـ بنیاد نهاده شد. عسلی سند وقف این خانقاه را در کتاب خود آورده و بیان می‌دارد که تعداد متصوفه در آنجا سیزده نفر بوده‌اند که هر شخص یک خادم و آشپز داشته است. شیخ صوفیه در ماه شصت درهم به همراه یک رطل نان و متصوفه هر کدام ده درهم ماهیانه به همراه نیم رطل نان دریافت می‌کرده‌اند.^۳ خانقاه فخریه که منسوب به فخرالدین محمد بن فضل، ناظر جیوش اسلامی در مصر بود، با توسعه مدرسه فخریه در جهت جنوب غربی حرم تاسیس شد. واقف برای خانقاه اوقافی قرار داده که از آن جمله یک قطعه زمین در غرب قدس و بازار الفخریه و مجموعه‌ای از مغازه‌ها و خانه‌ها در داخل قدس شریف بود. این خانقاه شامل مسجد و مکان‌هایی برای ذکر و بخش‌های دیگری برای تهجد صوفیان بوده است.^۴ خانقاه موصلیه در بخش شمالی حرم و در نزدیکی باب شرف الانبیا و در شمال مدرسه دواداریه واقع گردیده بود. این خانقاه را عبدالملک بن ابوبکر موصلی در سال ۷۸۱ هـ بنیاد نهاد و شامل چندین اتاق برای سکونت دانشجویان، مریدان و شیخ بوده است. روستای البیره واقع در شمال قدس و روستای جبع

۱. همان، ج ۲، ص ۳۹؛ نعیمی، عبدالقادر بن محمد، *الدارس فی تاریخ المدارس*، لبنان، ۱۹۴۸م، ج ۱، ص ۴۹؛ عسلی، ص ۳۳۸؛ ربایعه، ابراهیم، «الخواتق القدس خلال العصر العثماني»، مجله الجامعه الاسلامیه، فلسطین - غزه، ۱۴۳۱ق، ج ۱۸، ص ۶۷۶.

۲. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۳۹؛ ابن بطوطه، ابو عبدالله محمد بن عبدالله، *سفرنامه*، ترجمه محمدعلی موحد، تهران، آگه، ۱۳۷۶ش، ج ۱، ص ۹۷؛ عسلی، ص ۳۳۸.

۳. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۳۵؛ العمری، ابن فضل‌الله، *مسالك الأبصار فی ممالک الامصار*، لبنان، ۱۴۳۲ق، ج ۱، ص ۲۲۷.

۴. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۳۴؛ العمری، ج ۱، ص ۱۵۲؛ عسلی، ص ۳۳۹؛ غوانمه، یوسف درویش، *تاریخ نیابه بیت المقدس فی العصر المملوکی*، اردن، ۱۹۸۲م، ص ۱۷۹؛ برکات، بشیر عبد الغنی، *تاریخ مکتبات العربیه فی القدس*، ۱۴۳۳ق، ص ۴۹؛ عبدالمهدی، عبدالجلیل، *الحركة الفكرية فی ظل المسجد الأقصى فی العصرین الأیوبی و المملوکی*، عمان، مکتبه الاقصی، ۱۴۰۰ق، ص ۷۸.

البطیخ در قدس و روستای نعلین در نزدیکی الرمله و مزارعی در قدس شریف از موقوفات این خانقاه بود که منافع حاصل از آنها عاید خانقاه و افراد حاضر در آنجا می‌شده است. به نظر می‌رسد که مدرسه و خانقاه موصلیه با هم یک مجموعه را تشکیل می‌داده‌اند.^۱ خانقاه اسعدیه را هم که مجدالدین الاسعدی بنیاد نهاد یک مدرسه - خانقاه بود که در شمال رواق شمالی حرم قرار داشت.^۲

خانقاه‌های بیت المقدس در عصر مملوکی^۳

ردیف	نام	پایه‌گذار	سال ساخت
۱	دَواداریه	علم الدین سنجر	۶۹۵
۲	کَریمیه	کریم‌الدین بن عبدالکریم بن معلم هبه‌الله	۷۱۸
۳	تَنکزیه	امیر تنکز الناصری	۷۲۹
۴	فخریه	فخرالدین محمد بن فضل	نامعلوم
۵	موصلیه	عبدالملک بن ابوبکر موصلی	۷۸۱
۶	باسطیه	زین‌الدین عبدالباسط بن خلیل الدمشقی	نا معلوم
۷	اسعدیه	مجدالدین الاسعدی	نا معلوم

(۲) رباط‌ها

رباط‌ها در سده‌های نخست اسلامی پادگان‌ها/ پاسگاه‌هایی بودند که در مرزهای دارالاسلام و دارالحرب بنا نهاده می‌شدند و بیشتر کارکرد نظامی داشتند، اگر چه در همان دوران هم محل تجمع زاهدانی و پارسایانی بودند که به انگیزه غزا در آنجا گرد می‌آمدند. در سده‌های میانی کارکرد رباط‌ها دستخوش دگرگونی شد.^۴

در بیت المقدس دوره مملوکی رباط‌ها بیشتر سکونت‌گاه زائران و مسافران بودند و از مهمانان پذیرایی می‌کردند. مثلاً رباط البصیر که در دوره ملک ظاهر بیبرس (حک ۶۷۶-۶۵۸

۱. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۲۷۶؛ السنخاوی، شمس‌الدین ابوالخیر محمد ابن عبدالرحمن، *الضوء اللامع لأهل القرن التاسع*، بیروت، ج ۶، ص ۸۴؛ ربایعه، ص ۶۸۱.
 ۲. العمری، ج ۱، صص ۲۲۵-۲۲۹؛ ربایعه، ص ۶۷۹؛ عسلی، ص ۳۳۹.
 ۳. در این فهرست خانقاه صلاحیه که در دوره ایوبی بنا شده نیامده است.
 ۴. درباره تاریخ و کارکردهای رباط نک. ارجح، اکرم، «رباط»، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱۴، نسخه اینترنتی

ه) و به دست امیرعلاءالدین آیدغدی در سال ۶۶۶ هـ بنیان نهاده شد، وقف زائران بیت المقدس شده بود.^۱ نمونه دیگر رباط الکرد است که در باب الحدید و چسبیده به دیوار حرم، توسط المقرسیفی الکرد نایب طرابلس در سال ۷۹۳ هـ در دوره سلطان ناصر محمد بن قلاوون (حک ۶۸۹-۶۷۸ هـ) برای سکونت فقرا و زائران و علما و دانشجویان در بیت المقدس ایجاد شده است.^۲ رباط منصور (قلاوون) ساخته شده توسط سلطان منصور قلاوون (حک ۶۷۸-۶۸۹ هـ) نیز در ۶۸۱ هـ وقف فقرا و زائران قدس شده بود.^۳

برخی از رباطها تنها پذیرای افراد و گروه‌های خاصی بودند. رباط النسائی را که ویژه زنان بود امیر تنکز الناصری والی شام آن را در سال ۷۲۹ هـ وقف دوازده زن مسلمان، دیندار و صالح و فقیر و بدون همسر کرده بود. زنان ساکن آنجا نیز باید قبل از نماز صبح هر روز جمع شده و سوره‌های توحید و فاتحه را قرائت و بر پیامبر (ص) صلوات می‌فرستادند. زنان مقیم این رباط همچنین می‌توانستند زنانی را که نزد آنها می‌آمدند را به مدت ده روز نزد خود نگهداری نمایند.^۴ در رباط ماردینی نیز که ملک صالح حاکم ماردین (حک ۷۱۲-۷۶۶) در ۷۳۶ هـ بنا نهاده بود تنها زائران و مسافرانی که از ماردین می‌آمدند حق سکونت داشتند.^۵

رباط‌های بیت المقدس در عصر مملوکی

ردیف	نام	پایه‌گذار	سال ساخت
۱	بصیر	امیر علاءالدین آیدغدی	۶۶۶
۲	کُرد	المقرسیفی الکرد	۷۹۳
۳	منصوری	سلطان منصور قلاوون	۶۸۱
۴	نسائی	امیر تنکز الناصری والی شام	۷۲۹
۵	ماردینی	ملک صالح حاکم ماردین	۷۶۳
۶	زمنی	خواجه شمس الدین محمد بن الزمن	۸۸۱

۱. عسلی، ص ۳۱۵؛ غوانمه، ص ۱۸۰؛ اسطل، محمد زارع، *الحیاء الفکریه و الثقافیه فی مدینه القدس فی العهد المملوکی*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، جامعه غزه، ۱۴۳۶ق، ص ۱۳۰.

۲. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۳۷؛ صفدی، صلاح الدین خلیل آیبیک، *الوافی بالوفیات*، بیروت، ۱۴۲۰ق، ج ۲۴، ص ۲۵۱؛ عارف، ص ۲۴۱؛ عسلی، صص ۲۱-۳۲۰؛ غوانمه، ص ۱۸۱.

۳. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، صص ۴۳-۸۹؛ غوانمه، ص ۱۸۱؛ عارف، ص ۲۴۱.

۴. عسلی، ص ۱۲۸.

۵. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۴۲؛ عبدالمهدی، ص ۷۵.

۳) زوایه‌ها

زاویه جایی برای عزلت‌گزینی و ذکر و قرائت قرآن بود و در کاربرد صوفیانه به حجره‌های شخصی اطلاق می‌شد که سالک در آنجا کنج عزلت می‌گزید. زوایه‌ها را معمولاً حاکمان برای مشایخ صوفیه می‌ساختند و یا آنکه بر مزار بنیان‌گذار طریقه بنا می‌کردند. پس از آنکه شمار مریدان افزایش می‌یافت، ساختمان‌های دیگری نیز بدان‌ها افزوده می‌شد. شیخ طریقه به همراه خانواده و مریدانش اغلب در این زوایه‌ها سکونت داشتند.

زوایه‌ها هم همچون رباط‌ها کارکرد اقامتگاهی و مهمان‌پذیری داشتند. زاویه مهمانیه که در شمال غربی مدرسه صلاحیه بنا نهاده شد منسوب به شیخ کمال‌الدین مهماری است که در ۷۴۵ هـ وقف فقرای ایرانی (عجمی) که وارد قدس می‌شوند شده بود.^۱ زاویه المصمودی (المغاربه) را شیخ عمر بن عبدالله بن عبدالله بنی‌المغربی المصمودی مجرد در سال ۷۰۳ هـ بنیاد نهاد. وی که انسانی صالح و نیکو کار بود زاویه مذکور را از اموال خود ایجاد کرد و آن را وقف فقرا و مساکین نمود.^۲ زاویه بسطامیه در صحن حرم ویژه فقرای بسطامی بود که برای یاد خداوند در آن جمع می‌شده‌اند.^۳ زاویه یونسیه که در ۶۹۱ هـ منطقه باب‌الناظر ساخته شده وقف فقرای یونسیه بوده است و به این نام معروف شده است.^۴

زاویه نقشبندی در محله الواد و در نزدیکی شمال غربی حرم را، موسس طریقت نقشبندی یعنی شیخ محمد بهاء‌الدین نقشبندی بخاری برای پناه دادن افراد غریب و اطعام فقرای مسلمان اهل بخارا تاسیس کرده است.^۵ زاویه هنود در نزدیکی باب‌الاسباط که در قرن هفتم هجری بنا نهاده شد، در ابتدا ویژه نیازمندان فرقه رفاعیه بود اما مدتی بعد گروهی از هندوان وارد این زاویه می‌شوند و کم‌کم زاویه به نام آنان تغییر می‌یابد.^۶ زوایا همچنین کارکرد آرامگاهی هم داشتند. در زاویه ادهمیه از بناهای امیر سیف

۱. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۴۲.

۲. همان، ج ۲، ص ۴۶.

۳. همان، ج ۲، صص ۱۹۷ و ۱۹۸؛ عسلی، ص ۳۵۷.

۴. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۴۳؛ کردعلی، محمد بن عبدالرزاق، *خطط الشام*، دمشق، ۱۴۰۳ق، ج ۶، ص ۱۵۳؛ رشاد، الامام، *مدینه القدس فی العصر الوسیط (۱۲۵۳-۱۵۱۶م)*، الدار التونسیه للنشر، تونس، ۱۹۷۶م، ص ۱۵۱؛ اسطل، ص ۱۳۸.

۵. عسلی، ص ۳۵۱؛ عارف، ص ۴۹۹.

۶. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۴۸؛ عسلی، ص ۳۶۲؛ رشاد، ص ۱۵۵؛ برکات، ص ۵۰؛ اسعدی، مرتضی، بیت-المقدس، بنیاد دایره‌المعارف اسلامی، ۱۳۶۷ش، ص ۱۶۰.

الدین منجک یوسفی ناصری والی شام در سال ۷۶۱ هـ قبر تعدادی از افراد صالح و افرادی که مسئولیت مشیخه این زاویه را از خاندان الاذهمی عهده دار بوده اند، قرار دارد. از جمله این افراد می توان به داوود بن بدر الاذهمی د. ۷۷۷ هـ و شیخ صامت الاذهمی ۸۰۷ هـ اشاره کرد.^۱ زاویه ازرق (السرایبی) در بخش جنوبی در منطقه الظاهر در قدس شریف قرار دارد و به واقف آن شیخ ابراهیم الازرق د ۷۸۰ هـ منسوب است. تعدادی قبر مسلمانان در این زاویه وجود دارد که از آن جمله می توان به قبر فرزند احداث کننده ی زاویه، یعنی اسحاق بن ابراهیم ازرق اشاره کرد. مجیرالدین حنبلی درباره این زاویه می نویسد که مستندات مربوط به این زاویه را مشاهده کرده و با نام زاویه السرائی شناخته می شده است.^۲ زاویه قرمیه در منطقه خط مرزبان (محله الواد) قرار دارد و منسوب به ابو عبدالله بن احمد بن عثمان ترکمانی معروف به القرمی بود که در سال ۷۸۸ هـ وفات یافت و در همین زاویه به خاک سپرده شد.^۳ زاویه الکبکیه پیش از ۶۸۸ هـ در دوره سلطان منصور قلاوون (حک ۶۸۹-۶۷۸ هـ) در مقبره مامن اله احداث شده است. این بنا منتسب به امیرعلاء الدین آیدغدی عبدالله الکبکی است که در داخل آن مدفون شده است. بر روی درب گنبد لوحی مرمرین قرار دارد که بعد از صلوات بر پیامبر(ص) به تاریخ وفات واقف اشاره شده است. ساختمان این بنا مربع شکل است و گنبدی مدور بر روی آن قرار داده شده است. البته در دوره معاصر ورود به ساختمان با یک دیوار سیمانی بسته شده و از همین رو کسی نمی تواند برای مشاهده و زیارت قبر امیرالکبکی وارد آن شود.^۴

زاویه قلندریه در مرکز مقبره مامن الله قرار دارد. این بنا منسوب به مردی به نام شیخ ابراهیم القلندری است که به قدس آمده بود و در سال ۷۹۴ هـ ساخته شده است. او با تعدادی از فقرا در این زاویه اقامت گزید. این زاویه در اصل کلیسایی رومی بوده که به نام دیر الاحمر شهرت داشته است. در زمان شیخ القلندری، خانم طنشق المظفریه می زیسته است که خوبی های زیادی به شیخ و دوستانش کرد و به آنها رسیدگی می نمود. وی در این

۱. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، صص ۶۳-۶۴؛ عسلی، ص ۳۵۶؛ عارف، ص ۴۹۹.

۲. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۴۶؛ عسلی، ص ۳۵۱؛ کردعلی، ج ۶، ص ۱۴۹.

۳. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۱۶۱؛ عسلی، صص ۳۶۰-۳۶۱؛ ابن حجر، عسقلانی، الدرر الکامنه فی اعیان المائنه الثامنه، هند، حیدرآباد، دایره المعارف عثمانیه، ۱۳۹۲ق، ج ۵، ص ۶۵؛ غوانمه، ص ۱۸۰.

۴. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۶۵؛ نجم، رائف یوسف، کنوزالقدس، عمان، ۱۴۰۴ق، ص ۱۵۱.

زاویه گنبد محکمی را بر روی قبر برادر خود بهادر ایجاد نمود.^۱ زاویه وفائیه در ضلع باب الناظر واقع بود که از شرق به دیوار الحرم الشریف محدود می‌شد و به وسیله مدرسه منجکیه و رباط المنصوری احاطه می‌شده است. موسس زاویه شیخ تاج الدین ابو الوفاء محمّد در سال ۷۸۲ هـ آن را خریداری نمود. نقش اعضای این خانواده و این زاویه در فرآیند اسلامی سازی روستاهای پیرامون بیت المقدس قابل توجه است. این خاندان کمی بعد با نام الحسینی مشهور شدند و در وقایع آینده شهر نقشی مهم ایفا کردند.^۲ در زاویه ازرق (السرایی) شماری قبر مسلمانان وجود دارد که از آن جمله می‌توان به قبر فرزند احداث کننده‌ی زاویه، یعنی اسحاق بن ابراهیم ازرق اشاره کرد.^۳

زاویه‌های بیت المقدس در دوره مملوکی

ردیف	نام	پایه‌گذار	سال ساخت
۱	شیخ خضر	شیخ خضر عدوی	۶۶۰
۲	الکبکیه	امیرعلاءالدین آیدغدی عبدالله الکبکی	قبل ۶۸۸
۳	مهمازیه	شیخ کمال الدین المهمازی	۷۴۵
۴	مصمودی (المغاربه)	عمر بن عبدالله بن بنی‌المغربی‌المصمودی	۷۰۳
۵	محمّديه	محمّد بن زکریا الناصری	۷۵۱
۶	طواشیه	شمس الدین محمّد بن جلال الدین	۷۵۳
۷	شیخونیه	سیف الدین قطیثا بن علی	۷۶۱
۸	ادهمیه	سیف‌الدین منجک الیوسفی	۷۶۲
۹	بسطامیه	عبداله بن خلیل بن علی اسدآبادی بسطامی	قبل ۷۷۰
۱۰	ازرق (السرایی)	شیخ ابراهیم الازرق	۷۸۰
۱۱	وفائیه	تاج الدین ابو الوفا المحمّد	۷۸۲
۱۲	قرمیه	ابو عبدالله بن احمد بن عثمان ترکانی	نامعلوم
۱۳	یونسیه	نا معلوم	قبل ۶۹۱
۱۴	نقشبندیه	محمّد بهاء الدین نقشبندی بخاری	قرن ۸

۱. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۶۴؛ رشاد، ص ۱۵۴.

۲. همان، ج ۲، صص ۳۷-۱۸۵-۱۹۳؛ عسلی، صص ۳۴۵-۳۴۷.

۳. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۴۶؛ کردعلی، ج ۶، ص ۱۴۹؛ عسلی، ص ۳۵۱.

۷۹۴	شیخ ابراهیم القلندری	قلندریه	۱۵
نامعلوم	نامعلوم	شیخ یعقوب عجمی	۱۶
نامعلوم	نامعلوم	الهندود (رفاعیه)	۱۷

۴) کارکردهای اجتماعی و فرهنگی

پیش از دوره ممالیک صوفیان در بیت المقدس غالباً به تنهایی زندگی می‌کردند و بی‌آنکه تشکل منسجمی داشته باشند، در خلوت خود، یا در معدود زوایای موجود به ذکر و مراقبه مشغول بودند. با شکل‌گیری و گسترش نهادهایی چون خانقاه، زاویه و رباط، بیت المقدس شاهد مهاجرت بسیاری از علماء و صوفیان و خانواده‌های آنها به این شهر بود. در این دوره فعالیت صوفیان در این شهر در قالب طریقه‌های گونه‌گون متمرکز شد و آنها با در اختیار داشتن خانقاه‌ها، زوایا و رباط‌های پرشمار، ساکنان و مشتاقان را به خود جذب می‌کرده‌اند.^۱ شمار نهادهای صوفیه در بیت المقدس چندان افزایش یافت که در کنار مساجد و مدرسه‌ها به جزء جدایی‌ناپذیر مناظر شهر و اطراف آن تبدیل شدند. بنیاد ۳۰ نهاد صوفیانه (۷ خانقاه، ۶ رباط و ۱۷ زاویه) در بیت المقدس گواهی است بر این مدعا.

پشتیبانی سلاطین و امیران بلندپایه مملوکی از صوفیان، در کنار فقیهان و عالمان مذهبی مدرسه‌ها، نشانه آشکاری بود که صوفیان را اشاعه‌دهندگان پیام اسلام می‌دانستند. تصوف متشرعانه کاملاً بر پایه قرآن و سنت پیامبر بود. حمایت حاکمان از این گونه صوفی‌گری از روزگار سلجوقیان بزرگ (۴۴۷-۵۹۰ هـ) آغاز شد و به عنوان بخشی از سیاست عمومی تشویق عالمان سنی از طریق سازمان‌های تحت حمایت حکومت و در برابر حمایت ایدئولوژیک آنها بود. بنابراین خانقاه به‌عنوان شاخه‌ای ایدئولوژیک از حکومت عمل می‌کرد، از این نظر که صوفیانی که در خانقاه زندگی می‌کردند خواسته یا ناخواسته در مشروعیت بخشی به حکمران‌های وقف‌کننده به‌عنوان حامیان و مدافعان اسلام مشارکت داشتند.^۲ در واقع سلاطین و امیران مملوکی از خانقاه که بودجه‌اش از املاک وقف شده به نفع فقهای صوفی و پاسداران عقیده و مذهب تأمین می‌شد، به‌عنوان یکی از ابزارهای

۱. لاجوردی، فاطمه، «بیت المقدس، تصوف»، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ج ۱۳، ۱۳۹۳ ش. نسخه اینترنتی

<https://www.Cgie.org.ir/fa/article/229248>

۲. صفی، امید، سیاست / دانش در جهان اسلام: همسویی معرفت و ایدئولوژی در دوره سلجوقی، ترجمه مجتبی فاضلی، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۹ ش، صص ۲۶۷-۲۶۸.

سیاست عمومی برای تحکیم و تقویت نیک‌نامی حکمران‌ها استفاده می‌کردند. هم‌زمان، درست مثل دیگر نهادهای خیریه در حوزه عمومی همچون مسجد و مدرسه، تأسیس خانقاه عملی پرهیزکارانه دانسته می‌شد، عملی که پیوندی از ارزش‌های مشترک را بین حکمرانان و موقوف^۱ علیه‌ها برقرار می‌کرد و نظر عمومی مثبتی پدید می‌آورد که از حکم‌های وقف‌کننده سلطنتی چشم‌پوشی کرده یا حتی به آن‌ها مشروعیت می‌بخشید.^۱

حمایت سلاطین مملوک از نهادهای صوفیانه را در بیت‌المقدس با نگاهی به جدول پایه‌گذاران می‌توان دریافت؛ به‌عنوان نمونه زاویه شیخ خضر را ملک ظاهر بیبرس برای او وقف نمود و رباط علاءالدین البصیر را که امیر آیدغدی وقف نمود، خود ناظر حرمین از سوی حکومت ممالیک در قدس بود که البته در همین رباط به خاک سپرده شد.^۲ رباط منصور را نیز ملک ناصر وقف کرد و رباط الکرد را نیز سیفی‌گرد، که دارای مناصب مختلفی چون امیرآخور و ساقی و نیابت طرابلس را در دوره‌های مختلف عهده‌دار بود وقف کرده است.^۳ همچنین در منابع به تصریح آمده که مشیخه خانقاه صلاحیه به طور مستقیم از سوی سلطان مملوکی برگزیده می‌شده است.^۴ نیز درباره زاویه وفائیه می‌توان گفت که به احتمال زیاد امیر منجک همانطور که در شرفات زاویه‌ای برای پیروان فرقه وفائیه تأسیس کرده در قدس نیز به برپایی زاویه وفائیه کمک رسانده باشد؛ چرا که این زاویه مقابل مدرسه منجکیه قرار دارد.^۵ زاویه مهمازیه نیز با مساعدت ملک صالح اسماعیل بن ناصر محمد بن قلاوون ایجاد شد.^۶ این موارد همگی نشان از پیوند مستقیم و مستحکم میان حاکمان و صوفیان در قدس دارد و گویای این است که حکمرانان مملوکی ارتباط خوبی با صوفیان داشته و چه بسا با فراهم کردن شرایط و اسباب صوفی‌گری به دنبال مشروعیت‌یابی از سوی اهل تصوف که در میان عموم جامعه مقبولیت داشتند، بودند.

نمونه‌هایی بسیاری از پیوند نزدیک صوفیان و فقیهان در دست است که گویای رواج تصوف متشرعانه در این شهر است؛ مثلاً شیخی از خانقاه صلاحیه در مسجد الأقصى

۱. Ephrat, D. and P. G. Pinto, "Sūfi Places and Dwellings", *Sufi Institutions*, ed. Alexandre Papas, Leiden and Boston, Brill, 2020, pp. 112-113.

۲. رشاد، ص ۱۵۰.

۳. عسلی، ص ۳۲۰.

۴. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، صص ۲۱۱-۲۱۴.

1. Luz, Nimrod, "Aspects of Islamization of space and society in Mamluk Jerusalem and its hinterland", *Mamluk Studies Review*, v. 6, 2002, pp. 133-154.

۶. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۴۲؛ عسلی، ص ۳۵۰.

خطابه می خوانده؛ ابن خلیفه مشیخه مدرسه سلامیه تصوف ابن عربی درس می داد؛ یا ابوبکر بن محمد شیخ زاویه وفاییه به مدرسه حسنیه منتقل شده و یا شیخ شمس الدین المقدسی شیخ طریقت قادریه فقه و تصوف را با هم تدریس می کرده است. حتی مشایخ بزرگ صوفیه در مدارس فقهی آن عصر نیز تدریس می کردند که نمونه آن شیخ زاویه وفاییه ابن ابی الوفاء و پسرش تاج الدین بوده که فقه و تصوف را همزمان در زاویه وفاییه و مدرسه حسنیه تدریس می کرده اند. در خانقاه صلاحیه افزون بر قرائت قرآن و سخنان مشایخ صوفیه، علوم ادبی و شرعی چون خطابه، شعر، لغت و تفسیر آموزش داده می شد. در خانقاه دواداریه تلاوت قرآن و شنیدن احادیث نبوی، مدح پیامبر و تدریس مذهب امام شافعی صورت می گرفت.^۱ در خانقاه باسطیه کتاب الجامع الصحیح بخاری را محمد بن ابی الحیاه (د ۸۳۸ هـ) قرائت می کرده است. قاضی القضاة الباعونی از مشایخ این خانقاه بوده است.^۲ همه این موارد موید این دیدگاه است که صوفی گری اهل قدس در دوره ممالیک کاملاً در چهارچوب فقه و احکام شرع قرار داشته است و به سبب همین اشتراکات درسی است که این دوره شاهد گسترش مدرسه - خانقاه بود.

ساختار رسمی نهاد خانقاه به دشواری می توانست فعالیتها و انرژی تعداد روبه رشد مردان و زنان مسلمان قرون وسطی را که خودشان را به نوعی صوفی می دانستند در بر بگیرد. هم زمان، برخی صوفیان که شیوه زندگی زاهدانه را دنبال می کردند، خواستار دوری از حمایت مسئولان تراز اول حکومتی بودند و از نهادهای با سازماندهی رسمی و تحت حمایت حکومت فاصله می گرفتند. پس تعجبی ندارد که گروه های غیررسمی استادان صوفی همچنان به گردهم آیی در مسجدها و خانه های شخصی ادامه دادند. در عوض خانقاه ها، این افراد بیشتر در سازه های ساده تر و بی پیرایه تر و کمتر متداول صوفیان، با نام زاویه یا رباط گرد هم می آمدند. آموزش و تدریس در خانقاه ها شکل منظمی داشت و طبق وقف نامه از شروط واقف پیروی می کرد، اما تدریس در زاویه ها و رباط ها از نظم و ترتیب خاصی پیروی نمی کرد و از این روی مواد درسی گونه گون در این دو مکان تدریس می -

۱. همان، ج ۲، ص ۳۹؛ نعیمی، ج ۱، ص ۴۹؛ عسلی، ص ۳۳۸؛ ربایعه، ص ۶۷۶.

۲. ابن العماد، عبدالحی احمد، *شذرات الذهب فی أخبار من ذهب*، قاهره، ۱۳۵۱ق، ج ۷، ص ۳۰۹؛ خالد جیده، احمد، *المدراس و نظام تعلیم فی بلاد الشام فی العصر المملوکی*، ۱۴۲۲ق، صص ۱۲۱، ۲۵۶؛ برکات، ص ۴۸.

شد.^۱

برعکس خانقاه، در دوران سلطنت مملوکیان، زاویه‌ها و رباط‌ها برای زندگی و برگزاری جلسات درس توسط خود شیخ‌های صوفی یا هم‌قطاران نزدیکشان ساخته می‌شدند. در این موارد، معمولاً شیخ‌ها در زاویه‌ها دفن می‌شدند. هر زاویه مالکیت و فعالیت مستقل داشت که به بنیان‌گذار آن و بعد از مرگ او به جانشینانش مربوط بود.^۲ در اواخر قرن هفتم هجری حامیان ثروتمند به‌ویژه امیران محلی نیز تأسیس زاویه‌ها را برای کمک به اشخاص و حلقه‌های تعلیمی‌شان آغاز کردند. این اقدامات بعداً در دوران مملوکیان رایج شدند و حداقل تا حدودی، از نتایج علاقه امیرهای مملوک به رقابت با یکدیگر بر سر مقام و مشروعیت و منافع معنوی بودند. این زاویه‌ها سازه‌هایی کوچک‌مقیاس بودند و برای استادان مشخصی از صوفیان تأسیس و بودجه‌دهی می‌شدند.^۳

یکی از کارکردهای کلان اجتماعی این نهادهای صوفیه در کنار دیگر نهاد مهم دینی - آموزشی، مدرسه، اسلامی‌سازی یا بازیابی هویت اسلامی بیت‌المقدس بود. در طی جنگ‌های صلیبی، سده‌های پنجم تا هفتم هجری، نهادها و نشانه‌های اسلامی از شهر زدوده شده بود و از این روی بنیاد این نهادهای صوفیانه که مهاجرت‌های گسترده عالمان و صوفیان را در پی داشت، یکی از عامل‌های اصلی در احیای هویت اسلامی شهر بود. نقش صوفیان و نهادهای صوفیه در اسلامی‌سازی بیت المقدس بسیار موثر بود. به عنوان نمونه می‌توان به نقش زاویه وفائیه و خاندان صوفی ابوالوفا اشاره کرد. ن. لوز در مقاله محققانه خویش از نقش حیاتی خاندان ابوالوفا به‌عنوان عاملان اسلامی‌سازی، در روستای شرفات پرده برداشته است.^۴ این خاندان به‌عنوان مسلمانانی پیشگام عمل کردند که در نهایت منطقه‌ای مسیحی‌نشین را به مسلمان‌نشین تبدیل کردند. بدرالدین وقتی به دیرالشیخ مهاجرت کرد و در آنجا ساکن شد، در حقیقت در آنجا غریبه بود. ترمینگهام تصریح می‌کند که این موضوع به‌خودی‌خود خصیصه‌ای بود که به صوفیان کمک کرد تا دل‌های مردم محلی را

۱. سعدالدین، محمد منیر، پژوهشی در تاریخ و روش‌های آموزش و پرورش در جهان اسلام، ترجمه مرتضی اکبرزاده، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۹۲ش، ص ۱۰۳.

۲. Hofer, Nathan, *The popularization of Sufism in Ayyubid and Mamluk Egypt, 1173-1325*, Edinburgh 2015, 52-53.

۳. Ibid.

۴ Luz, pp. 133-154.

برایند.^۱ خاندان ابوالوفا از طریق فعالیت‌های متنوعشان، به عنوان عاملان اسلامی سازی عمل کردند و مسئول تغییراتی بودند که در مناظر فرهنگی این منطقه رخ داد. به نظر می‌رسد که تغییر نیروهای اجتماعی و مذهبی با تغییر در نیازهای اقتصادی تلاقی داشت.

زاویه وفائیه در شرفات طی دوره‌ای ساخته شد که داود (د. ۷۰۱ هـ) در رأس خاندان بود. گفته شده که در آن زمان، اهالی روستا به غیر از خانواده و پیروان داوود، همه مسیحی بودند. برخی از مسیحیان که صاحب تاکستان‌ها بودند به تولید شراب اشتغال داشتند. این شراب به مسلمانان گناهکار (*للفساق من المسلمین*) هم فروخته می‌شد. این شرایط، داود را به خشم آورد و او هم از خدا درخواست کرد تا جلوی ادامه این رویدادها را بگیرد. بنا به روایت دعای او مستجاب شد و مسیحیان به ناچار تولید شراب را متوقف کردند، زیرا هر بار که دانه‌های انگور را می‌فشردند، معلوم می‌شد که سرکه شده‌اند. طبق آنچه داستان می‌گوید، این خشم خدا بود که بر سر کفار نازل شده بود. بعد از این که ساکنان مسیحی از این کار که وسیله امرار معاش آنها بود محروم شدند، هیچ چاره‌ای جز ترک روستا نداشتند.^۲ به تعبیر مجیرالدین حنبلی مسیحیان بر این باور بودند که داوود ساحر است، پس زمین‌هایشان را رها کردند و همه از آن روستا رفتند. خروج کشاورزان مسیحی به صاحب اقطاع (مقطع) ضرر هنگفتی وارد کرد. در نتیجه، داود زمین‌های روستا را از او اجاره کرد و زاویه و مقبره‌ای ساخت تا خودش و نوادگانش بعداً در آن به خاک سپرده شوند.^۳ ساخت نهادها و چشم‌اندازهای اسلامی، تجسد ساختاری تغییرات جمعیت‌شناختی و فرهنگی‌ای بود که در روستای شرفات رخ داد. تغییر نام روستا از شفرات به شرفات هم نشانه‌ی دیگری از این جمله تغییرات چشمگیر است.^۴

در مجموع می‌توان گفت این نهادها منظر فرهنگی شهر را دگرگون ساختند و با جذب صوفیان و دانشوران مسلمان از سرتاسر جهان اسلامی، دگرگونی‌هایی چشم‌گیری در چشم انداز و فضای اسلامی شهر ایجاد کردند. بازبانی و بازسازی هویت اسلامی شهر به معنای اشباع کامل حیات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی آن با ارزش‌ها و سنت‌های اسلامی بود.

۱. Trimmingham, J. Spencer, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, 1971, p. 168–169.

۲. مجیرالدین حنبلی، ج ۲، ص ۲۴۲.

۳. همان، ج ۲، ص ۲۴۳.

۴. Luz, pp, 149.

نتیجه

در عصر ممالیک ۳۰ نهاد صوفیانه، هفت خانقاه، شش رباط و ۱۷ زاویه در بیت المقدس پایه‌گذاری شد. بانیان خانقاه‌ها و رباط‌ها عمدتاً سلاطین و امیران مملوکی بودند، اما زاویه‌ها را خود مشایخ صوفیه برپا می‌کردند. این نهادها افزون بر کارکردهای آموزشی و تربیتی، اقامتگاهی و مهمان‌پذیری کارکردهای کلان اجتماعی و فرهنگی نیز داشتند. از جمله این کارکردها مشروعیت‌بخشی به حکومت و سلاطین مملوکی بود؛ فرمانروایان مملوکی به عنوان بانیان اصلی و تامین‌کنندگان مالی این سه نهاد از آنها برای تحکیم و تقویت پایه‌های دینی سلطنت خویش بهره می‌گرفتند. شکل‌گیری و گسترش نهادهای صوفیه در این دوره همچنین یکی از عوامل‌های مهم در بازیابی هویت اسلامی بیت‌المقدس بود.

منابع و مأخذ

- ابن بطوطه، ابو عبدالله محمد بن عبدالله، *سفرنامه*، ترجمه محمد علی موحد، تهران، آگه، ۱۳۷۶ ش.
- ابن حجر، شهاب الدین ابوالفضل عسقلانی، *الدرر الکامنه فی اعیان المائه الثامنه*، حیدرآباد، دایره المعارف عثمانیه، ۱۳۹۲ ق/۱۹۷۲ م.
- ابن فضل اله عمری، *مسالك الابصار فی ممالک الامصار*، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۳۲ ق/۲۰۱۰ م.
- ابن العماد، عبدالحی بن احمد، *شذرات الذهب فی اخبار من ذهب*، دمشق - بیروت، دار ابن کثیر، ۱۴۰۶ ق.
- ارجح، اکرم، «خانقاه»، *دانشنامه جهان اسلام*، تهران، ش ۱۴، ۱۳۹۳.
- اسطل، محمدزارع، *الحیاه الفکریه و الثقافیه فی مدینه القدس فی العهد المملوکی*، پایان نامه کارشناسی ارشد، جامعه غزه، ۱۴۳۶ ق.
- اسعدی، مرتضی، *بیت المقدس*، تهران، بنیاد دایره المعارف اسلامی، ۱۳۶۷ ش.
- اصفهانی، عمادالدین کاتب، *الفتح القسی فی الفتح القدس*، ریاض، دار منار، ۱۴۲۴ ق.
- امام، رشاد، *مدینه القدس فی العصر الوسیط (۱۲۵۳-۱۵۱۶ م)*، تونس، الدار التونسیه للنشر، ۱۹۷۶ م.
- برکات، بشیر عبد الغنی، *تاریخ مکتبات العربیه فی بیت المقدس*، عمان، مرکز الملك فیصل للبحوث و الدراسات الاسلامیه، ۱۴۳۳ ق.
- جیده، احمد خالد، *المدارس و نظام التعليم فی بلاد الشام فی العصر المملوکی*، بیروت، المؤسسه الجامعیه للدراسات والنشر، ۱۴۲۲ ق.
- ربایعه، ابراهیم، *الخواتق فی القدس خلال العصر العثماني*، فلسطین - غزه، مجله الجامعه الاسلامیه، سلسله الدراسات الانسانیه، جلد ۱۸، ۱۴۳۱ ق.
- سخاوی، شمس الدین ابوالخیر محمد بن عبدالرحمان، *الضوء اللامع لأهل القرن التاسع*، بیروت، منشورات دارمکتبه الحیاه، بی تا.
- صفدی، صلاح الدین خلیل بن آیبک، *الوافی بالوفیات*، بیروت، دار احیاء التراث، ۱۴۲۰ ق.
- صفی، امید، *سیاست / دانش در جهان اسلام: همسویی معرفت و ایدئولوژی در دوره سلجوقی*، ترجمه مجتبی فاضلی، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۹ ش.
- عارف، عارف، *المفصل فی تاریخ القدس*، قدس، مکتبه الاندلس، ۱۴۲۰ ق.
- عبدالمهدی، عبدالجلیل حسن، *الحركه الفکریه فی ظل المسجد الأقصى فی العصرین الایوبی و المملوکی*، عمان، مکتبه الاقصی، ۱۴۰۰ ق.
- عبیر عنایت، سعید، «خانقاهات مصر حتی نهایه عصر الممالیک البحریه ۶۴۸-۷۸۴هـ/ ۱۲۵۰-۱۳۸۲ م»، *الأستاذ*، العدد ۲۰۳، ۱۴۳۳ ق.
- عدلی، محمدرضا، «علل گسترش جماعت های اولیه صوفیان و شکل گیری خانقاهها»، *ادبیات*

عرفانی و اسطوره شناختی، تهران، س ۹، ش ۳۰، بهار ۱۳۹۳.

 «خانقاه»، دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۲۱، نسخه اینترنتی

<https://www.cgie.org.ir/fa/article/>

- عسلی، کامل جمیل، معاهد العلم فی بیت المقدس، عمان، جمعیه عمال المطابع التعاونیه، ۱۴۰۱ق.
 - غوانمه، یوسف درویش، تاریخ نیابه بیت المقدس فی العصر المملوکی، عمان، دارالحیاه للنشر و التوزیع، ۱۹۸۲م.

- کردعلی، محمد بن عبد الرزاق بن محمد، خطط الشام، دمشق، مکتبه النوری، ۱۴۰۳ق/۱۹۸۳م.

- لاجوردی، فاطمه، «بیت المقدس، تصوف»، دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۳، نسخه اینترنتی
<https://www.cgie.org.ir/fa/article/229248>

- مجیرالدین حنبلی، عبدالرحمن، الأنس الجلیل بتاریخ القدس و الخلیل، به کوشش عدنان یونس
 عبدالمجید ابو تیان و محمود عوده کعابنه، عمان-الخلیل، مکتبه دندیس، ۱۴۲۰ق.

- نجم، رائف یوسف، کنوزالقدس، عمان، المجمع الملکی لبحوث الحضاره الاسلامیه، ۱۴۰۴ق.

- نعیمی، عبدالقادر بن محمد، المدارس فی تاریخ المدارس، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ق.

- Ephrat, D. and P. G. Pinto, "Sūfī Places and Dwellings", *Sufi Institutions*, ed. Alexandre Papas, Leiden and Boston, Brill, 2020.

- Hofer, Nathan, *The popularization of Sufism in Ayyubid and Mamluk Egypt, 1173–1325*, Edinburgh, 2015.

- Luz, Nimrod, "Aspects of Islamization of space and society in Mamluk Jerusalem and its hinterland", *Mamluk Studies Review*, v. 6, 2002.

- Trimingham, J. Spencer, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford University Press, 1971.